

**Антропологический материал
детских погребений
мустьерской стоянки Заскальная VI**

Резюме

В работе представлены результаты антропологического исследования всех палеоантропологических находок, полученных в 1972, 1973, 1978 гг. из III культурного слоя мустьерской стоянки Заскальная VI Крымской палеолитической экспедицией Института археологии АН УССР в Крыму.

Костные останки принадлежали пяти особям детского и подросткового возраста. При этом выяснилось, что большинство их костей характеризуются более или менее выраженными чертами своеобразной неандертальской специализации. Отмеченное дает право использовать изученные материалы для обобщенного антропологического анализа.

¹ Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Открытие скелетных остатков палеоантропа на стоянке Заскальная VI в Крыму. — ВА, 1974, № 6, с. 79—88.

² Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Находка скелетных остатков неандертальца в Крыму. — БКИЧП, 1975, № 44; Колосов Ю. Г. Аккайские мустьерские стоянки и некоторые итоги их исследования. — В кн.: Исследования палеолита в Крыму. Киев, 1979, с. 33—56.

³ Колосов Ю. Г. Аккайские мустьерские стоянки...

⁴ Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Открытие скелетных остатков... с. 79—88; Колосов Ю. Г., Харитонов В. М., Якимов В. П. Находка скелетных остатков...; Якимов В. П., Харитонов В. М. Проблемы Крымских неандертальцев. — В кн.: Исследование палеолита в Крыму. Киев, 1979, с. 56—66.

⁵ Зубов А. А. Систематические критерии рода Homo и его эволюции. — ВА, 1973, № 43, с. 92—106.

⁶ Данилова Е. И. Эволюция рук. Киев, 1979, с. 188—189.

⁷ Влчек Е. Морфология первой пястной кости у неандертальцев Крыма. — ВА, № 53, 1976, с. 25—37.

⁸ Влчек Е. Пропорции конечностей неандертальского ребенка из Киик-Коба. — СЭ, 1974, № 6, с. 104.

⁹ Данилова Е. И. О новых находках неандертальцев в Крыму. — ВА, 1980, № 66, с. 121—124.

¹⁰ Бонч-Осмоловский Г. А. Кисть ископаемого человека из грота Киик-Коба. — В кн.: Палеолит Крыма. М.; Л., 1941, вып. 2, 134 с.

¹¹ Семенов С. А. О противопоставлении большого пальца руки неандертальского человека. — КСИЭ АН СССР, 1950, т. 2, с. 70—74.

¹² Рогинский Я. Н. Морфологические особенности черепа ребенка из позднемустьерского слоя пещеры Староселья. — СЭ, 1954, № 1.

¹³ Данилова Е. И. Затылочная кость неандертальца из грота Заскальная V возле Ак-Кая (Крым). — В кн.: Исследование палеолита в Крыму, с. 76—84.

К. К. МАРЧЕНКО

**Кухонна кераміка Ольвії
другої половини VI—I ст. до н. е.**

Керамічному комплексу античного міста властива внутрішня груба спеціалізація окремих груп кераміки з добре визначеним функціональним призначенням. В ньому представлено різноманітний за технікою виготовлення, морфологічними типами і формами використання парадний, столовий та побутовий посуд. Серед останнього особливе місце займає група кухонної кераміки, якою здебільшого користувалися для приготування їжі на вогні.

До групи кухонної кераміки Ольвії впевнено відносять гончарний кухонний посуд специфічної технології виготовлення і певних морфологічних типів, що обмежуються, як правило, формою каструлі з однією або двома ручками і округлим або сплющеним нестійким денцем та горщиком з округлими плічками і відігнутими назовні вінцями. На поверхні яскраві сліди вогню і кіптяви¹. Значно складніше виявити інші компоненти групи. В цьому зв'язку сумніви викликає ліпна кераміка, яка трапляється в культурних шарах городища². І дійсно, зовнішній вигляд ліпного посуду, порівняно примітивний рівень технології її ви-

готовлення, вузький сталий набір форм, представлений головним чином формою горщика різноманітних модифікацій, вказує начебто на необхідність віднесення її до групи кухонної кераміки міста. Чи вправі ми це зробити?

На сьогоднішній день серед поглядів на цю категорію керамічного матеріалу панує дві протилежні точки зору: а) ліпна кераміка — органічна частина керамічного комплексу античного міста, продукт виробництва грецьких переселенців, «необхідний складовий елемент матеріальної» культури цього населення є показником натуральності його економіки»³; ліпна кераміка вказує «на значний домішок туземного елемента у складі населення Ольвії»⁴.

Припускаючи вірність першої думки, ми змушені віднести ліпний і гончарний посуд до однієї функціональної групи. Наявність у складі ліпної кераміки типів безперечно інших функцій (світильники, миски, курильниці та ін.) не змінює суті висновку в даному випадку через їх нечисленність.

Принципово інший висновок можна одержати, припустивши правильність другої точки зору. В цьому випадку ліпна кераміка повинна бути носієм значно ширших функцій, як це й було в дійсності на місцевих (тубільних) поселеннях скіфо-античного періоду Північного Причорномор'я, саме тому в ній в значно меншому розчленованому вигляді, ніж в комплексі античної кераміки, представлено столовий і побутовий посуд. Зрозуміло, і при такому підході головне призначення ліпної кераміки лишається попереднім — кухонний посуд. Але недооцінювати роль інших функцій було б методично невірним. Отже, просте об'єднання гончарного кухонного посуду Ольвії з ліпною керамікою в одну функціональну групу комплексу стало б помилкою.

Таким чином, вибір того чи іншого розв'язання повинен бути пов'язаний з виявом присутності або відсутності внутрішнього причинного зв'язку цих двох категорій керамічного матеріалу. При вирішенні цього завдання пряме зіставлення морфологічних рядів гончарної кухонної і ліпної кераміки малопоказове. Очевидно, принципова відмінність технологій і уявлень, пов'язаних із ним, повинна була відбитися на вигляді кераміки, надати їй значних відзнак. Вважається за краще інший шлях. Зіставимо динаміку питомої ваги гончарної кухонної і ліпної кераміки в межах керамічного комплексу Ольвії у часі і просторі, припустивши, що коли ліпний і гончарний посуд — частини однієї функціональної групи, то значні кількісні коливання однієї з складових так або інакше повинні обумовити помітні зміни іншої.

Реалізація цього зіставлення в роботі проведена таким чином. Насамперед встановлюється динаміка загальної кількості уламків гончарної кухонної кераміки в культурних шарах городища відносно решти керамічних груп, але без тари (уламків амфор). Так само визначається характеристика змін питомої ваги ліпного посуду, тобто відносно решти маси керамічних знахідок, включаючи і гончарну кухонну, але теж без тари⁵. Результати, виражені у відсотках, потім порівнюються. Оцінка величини питомої ваги гончарної кухонної і ліпної кераміки проведена з урахуванням рекомендацій, розроблених стосовно умов античного городища⁶.

В роботі використано архівні матеріали розкопок 1948—1970 рр. Ольвійської експедиції ЛВІА АН СРСР з восьми розкопів верхньої частини городища. Розкопки в сукупності дають уявлення про основні функціональні типи районів, що дає можливість говорити про репрезентативність вибірки. Відсутність за цих умов відповідних даних по так званому нижньому місту, на наш погляд, не повинна серйозно впливати на кінцевий результат підрахунків.

Культурні нашарування Ольвії другої половини VI—I ст. до н. е. вдалося розчленувати на дев'ять хронологічних частин. При підрахунках матеріалу використано звичайний статистичний апарат для нерівноточних спостережень⁷. За одиницю спостережень прийнято польовий

Таблиця 1. Гончарна кухонна кераміка

I Номер рядка	II Період до н. е.	III			IV		V	
		Розкоп			Розкоп			
		I	M	EЗ'				
1	Друга половина VI ст.				1.457		1.146	
2	„ „ VI—V ст.				3.516		1.93	
3	„ „ VI — середина V ст.				1.39		1.335	
4	Середній, %				5.1012		25.19601	
5	Кінець VI—V ст.				7,0±2,1		5,7±1,0	22.2211
6	V—IV ст.				14.2263		6,1±1,0	32.3231
7	Друга половина IV — початок III ст.	19.1073			10,0±2,3		9,3±0,6	
8	Кінець IV—III ст.	15,9±2,4						
9	Друга половина III—I ст.	22.1381						
10	„ „ IV—I ст.	20,1±2,5						
11	Середній, %	19.2730						
		27,5±2,3						
		18.1885						16.1403
		18,0±2,2						17,8—2,5
		78.7069						
		21,7±2,3						

список, що об'єднує матеріал певного хронологічного відрізка. Ступінь хронологічного забруднення в усіх відібраних списках не перевищує п'яти відсотків. Слід також підкреслити, що при підрахунках гончарної кухонної і ліпної кераміки ми намагалися користуватися однаковою вибіркою списків для кожного розкопу (району). Завдяки цьому досягнута максимальна близькість умов, в яких одержано результати, що порівнюються, і взагалі кількість необхідних для роботи списків виявилася надто обмеженою, особливо для раннього періоду Ольвії.

Проте деякі, як правило, дуже незначні розходження в кількості використаних списків в таблицях викликані критикою джерела. Так, наприклад, список, взятий для підрахунків кількості уламків ліпної кераміки і загальної кількості гончарного посуду, міг бути непридатний для підрахунків кухонної гончарної кераміки, або навпаки. Найчастіше такий відсів відбувався, коли виникали сумніви щодо вірності поділу цікавого нам матеріалу всередині списку. Інші окремі списки виключались з підрахунків через інформативну несумісність відсотку ліпної або кухонної кераміки, що були в них, відносно даних решти списків вибірки⁸.

Первинні результати виводилися для окремих хронологічних груп у межах розкопів з подальшим об'єднанням в середині для всієї хронологічної групи. Це об'єднання, де загальна кількість спостережень (списків) понад 35 одиниць, проводилося за правилами обчислення вваженої середньої для складної сукупності⁹. Об'єднанню первинних результатів передувала оцінка достовірності їх розходження через середньоквадратичне відхилення середніх¹⁰. Достовірними спостереженнями вважалися ті, що задовольняли 0,05 рівня значущості.

Для визначення середніх за матеріалами закритих комплексів використано апарат для рівноточних спостережень¹¹. Усі випадки введення таких даних у підсумкові таблиці № 1—4 спеціально відзначені.

Перш ніж перейти до розгляду одержаних середніх відсотків, ознайомимось із структурою таблиць 1 і 2.

Табл. 1 розбита на 11 рядків і XI стовпчиків. Кожен рядок відповідає одній хронологічній групі. Виняток становлять горизонталі 4 і XI для середніх результатів трьох перших і чотирьох останніх груп. Стовпчику I подана нумерація груп. Період відображає стовпчик II, а в III—X стовпчиках дано розкопи із загальноприйнятими позначеннями

VI	VII	VIII	IX	X	XI
Розкоп					середній, %
E3	E8	E2	E9	E10	
7.523					9.1126
13,7±3,2					10,9±1,8
10.1324		2.191	1.210		17.2334
10,3±0,7					10,8±0,9
1.71					
18.1918					29.3905
11,2±1,3					10,0±0,9
14.1116	7.1040	9.1204			52.5571
12,7±1,2	9,4±1,9	8,7±3,3			8,6±1,7
41.4869	5.810	9.998	10.1322	10.3289	121.16782
15,4±0,9	34,0±5,4	22,8±3,7	15,4±1,5	10,0±2,4	13,8±1,8
11.700	6.335	6.545			46.2961
18,8—3,0	24,7±5,9	25,8±4,0			21,4±3,2
		2.94			
12.1342	25.1940	9.1488			80.8058
15,8±2,6	15,6±1,2	35,4±4,8			19,0±2,5
		17.2127			
		30,0±3,5			

I, M, E3 тощо¹². Виняток становить стовпчик V, де подано дещо змінений індекс розкопу — E3¹. Розкоп E3 відповідає району дикастерія. В стовпчику XI — середні результати по кожній з хронологічних груп в цілому. Поділ всередині стовпчиків III—IX слідує: у лівому верхньому куті проставлено кількість списків, що використані при виведенні середньовиваженого відсотку гончарної кухонної кераміки даної хронологічної групи розкопу, далі — загальна кількість уламків кераміки в цих списках, внизу — виведений відсоток із середньою помилкою. Прописом відзначено результати підрахунків кераміки з закритих комплексів, що введені до таблиці з тих чи інших міркувань.

Таблиця 2 — похідна від таблиці 1 — побудована загалом на тих же принципах. Дає уявлення про достовірні інтервали середньовиваженого відсотку гончарної кухонної кераміки при заданому рівні значущості.

Така ж структура табл. 3 і 4, де зведено середні відсотки по лінійній кераміці.

Проаналізуємо дані табл. 1 і 2, що ілюструють динаміку питомої ваги гончарної кухонної кераміки в шарах Ольвії.

Аналіз середніх по вертикалях.

Розкоп I (табл. 1, II, III стп.) знаходиться на північно-східній околиці верхнього міста поблизу північної оборонної стіни. Досліджувані шари пов'язуються з житловим районом елліністичного часу. Перевірка значущості відзнак середніх встановлює її для хронологічних груп 7—9, 8—9, 9—10 рядків. Можна стверджувати достовірність збільшення відсотку гончарної кухонної кераміки у шарах другої половини III—I ст. до н. е.¹³ відносно шарів другої половини IV—III ст. до н. е.

Розкоп M (IV стп.) знаходиться на південно-західній околиці міста. Шар пов'язується із житловими комплексами. Для перших трьох хронологічних груп не вдалося виділити достатньої кількості матеріалу. Оцінку середньовиваженого відсотку в шарах архаїчного періоду можна дати лише для всіх трьох груп разом — рядок 4, а також для групи, що відповідає в цілому класичному періоду — рядок 6. Надійну інформацію по решті груп виділити не вдалося. Перевірка відзнак середніх рядків 4 і 6 не підтверджує його достовірності. Збільшення відсотку хронологічної групи рядка 6, що спостерігається, в порівнянні з серед-

Таблиця 2. Достовірні інтервали

I	II	III	IV		V
			Розкоп		
Номер рядка	Період, до н. е.	I	М	ЕЗ ¹	
				1	Друга половина VI ст.
2	" " VI—початок V ст.				
3	Друга половина VI—середина V ст.				
4	Середній, %		12,9—1,1		7,8—3,6
5	Кінець VI—V ст.				8,2—4,0
6	V—IV ¹ ст.		15,1—4,9		10,5—8,1
7	Друга половина IV—початок III ст.	21,2—10,6			
8	Кінець IV—III ст.	30,3—9,9			
9	Друга половина III—I ст.	46,0—18,8			
10	" " IV—I ст.	22,6—13,4			
11	Середній, %	28,8—10,8			

ньою рядка 4 не може бути перенесено з вибірки на весь керамічний комплекс шарів району.

Розкоп ЕЗ¹ (V стп.) — центральна частина верхнього міста. Священна ділянка — теменос. Практично розкопаний повністю. Достовірність відзнак середніх підтверджується для рядків 5—6, 5—10, 6—10. Очевидно, що ці відзнаки показують зростання кількості кухонної кераміки в шарах теменоса від класичного до елліністичного періоду і в середині останнього. Початок зростання слід віднести до IV ст. до н. е. Для архаїчного періоду спостережень за шарами виявилось надто мало і достовірної середньої одержати не вдалося. Для цього використано дані за закритими комплексами. При їх введенні до таблиці врахована функціональна стабільність району протягом усього періоду, що розглядається. Достовірність відзнак середньої, одержаних таким чином, встановлена по відношенню середніх рядків 6 і 10, що стверджує факт збільшення питомої ваги гончарної кухонної кераміки в IV ст. до н. е.

Розкоп ЕЗ (VI стп.) розташовано на західному кордоні теменосу. Шари архаїчного періоду пов'язуються головним чином з житловими комплексами. В класичний і першу половину елліністичного періодів територія забудована приміщенням дикастерію (міського суду) і іншими спорудами громадського призначення. Встановлюються достовірні відзнаки середніх рядків 2—6, 2—10, 4—6, 4—8. Одержана картина коливань відсотків у часі дуже близька спостереженням, зробленим на теменосі. Тут також помітно зростання кількості кухонної кераміки в шарах V—IV ст. до н. е. Величина середнього рядка 10, можливо дещо зменшена через недостатньо високу питому вагу матеріалу кінця III—I ст. в списках цієї групи¹⁴. Проте, як це ми побачимо далі, це зменшення, мабуть, незначне.

Розкоп Е8 (VII стп.) розташовано на південь від теменосу поблизу південного кордону міської площі. Для архаїчного періоду даних про характер будівельних комплексів цієї території немає. В класичний і першу половину елліністичного періодів шари пов'язуються з будівлями громадського призначення — будинком гімнасію й утилітарними спорудами. Відзнаки середніх достовірні для рядків 5—6, 5—8, 6—10. Картина зростання питомої ваги гончарної кухонної кераміки в шарах району не тільки повністю співпадає з характером змін середніх в шарах теменосу і території дикастерію (розкопи ЕЗ¹ і ЕЗ), а й деталізується достовірним збільшенням відсотка в шарах кінця IV—III ст. до н. е.

Проте спостережень за шарами архаїчного періоду для цього району немає. Прийшлося також відмовитися і від введення в таблицю даних закритих комплексів цього часу: значну частину списків матеріалу такого типу об'єктів відкинули через недостатньо чітке визначення групи кухонної кераміки.

VI	VII	VIII	IX	X	XI
Розкоп					середній, %
E3	E8	E2	E9	E10	
22,0—5,4 12,1—8,5					15,4—5,4 12,7—8,9
14,1—8,3 15,3—10,1 17,2—13,6	14,0—4,8 46,4—21,6	16,3—1,1 31,3—14,3	18,9—11,9	15,5—4,5	11,9—8,1 12,9—5,2 17,4—10,2
25,4—12,2	40,0—9,4	36,2—15,4			27,8—15,0
21,5—10,1	18,1—13,1	46,4—24,4 37,4—22,6			24,0—14,0

Цікава відсутність достовірної відзнаки середніх 8 і 10 рядків. У даному випадку в матеріалах списків рядка 10 питома вага кераміки кінця III—I століть до н. е. досить показна. Мабуть, немає підстав припускати помітне зменшення або збільшення кількості гончарної кухонної кераміки в досліджуваному районі з кінця III—I ст. в порівнянні з попереднім часом.

Розкоп E2 (VIII ст.). Ділянка громадських і торговельних приміщень поблизу східного кордону теменосу. Даних для архаїчного періоду виявилось недостатньо для одержання статистично достовірного результату. Встановлена достовірність різниці середніх для рядків 5, 6, 5—8, 5—10, 5—11, 6—10, що ілюструє помітне збільшення відсотка кухонного посуду в місті, починаючи з IV ст. і в III ст. до н. е. Відсутність відзнак середніх рядків 8 і 10, очевидно, є свідченням стабілізації питомої ваги цієї кераміки в шарах кінця III—I ст. до н. е. Останнє спостереження дає можливість обмежити зростання відсотка рамками першої половини — середини III ст. до н. е. Аналогічна ситуація трапилась і на розкопі E8, можливо, E3.

Розкопи E9 і E10 (IX, X ст.) закладено з північного боку теменосу для визначення його північного кордону. Середні одержано тільки для рядка 6.

На цьому завершується короткий аналіз середніх процентів гончарної кухонної кераміки в шарах окремих районів по вертикалях. Перш ніж перейти до аналізу зведених даних XI стовпчика, порівняймо середні відсотки по рядках у межах окремих хронологічних груп.

Рядок 1. Достовірних відзнак немає. Одержана підсумкова середня з використанням даних по розкопах M, E3¹ і E3 характеризує в основному відсоток кухонної кераміки в шарах житлових районів.

Рядок 2. Достовірних відзнак немає. Середній процент XI стовпчика також характеризує головним чином питому вагу кухонної кераміки в шарах житлових районів.

Рядок 4. Відзнаки достовірні між середніми розкопів E3¹—E3. Середньовиважений відсоток XI стовпчика, виведений без участі даних за закритими комплексами E3¹, встановлює питому вагу кухонної кераміки в шарах архаїчного періоду для міста в цілому.

Рядок 5. Відзнаки, достовірні для середніх E3¹—E3. В даному випадку повторюється ситуація, виявлена на рівні 4-го рядка. Є можливість констатувати таким чином відзнаки окремих районів міста за питомою вагою кухонної кераміки в їх шарах, починаючи з періоду архаїки. Середня 5-го рядка XI стовпчика одержана з використанням даних виключно для територій із громадськими спорудами.

Рядок 6. Кількість відзнак окремих районів по середніх досягає максимуму. Відзнаки, достовірні для середніх M-E3, M-E8, M-E2, M-E9, M-E10, E3¹-E3, E3¹-E8, E3¹-E2, E3¹-E9, E3-E8, E3-E10, E8-E9, E8-E10,

Таблиця 3. Ліпна кераміка

I Номер рядка	II Період	III	IV	V
		Розкоп		
		I	M	E2 ¹
1	Друга половина IV ст.		1.457	1.146
2	Друга половина VI—перша половина V ст.		3.516	1.93
3	Друга половина VI—середина V ст.		1.39	2.356
4	Середній, %		5.1012 1,7±0,57	26.27137 1,1±0,2
5	Кінець VI—V ст.			23.2190 1,0±0,27
6	V—IV ст.		11.1782 3,1±0,6	44.2981 1,1±0,2
7	Друга половина IV—перша полови- на III ст.	27.2714 3,8±0,5		
8	Кінець IV—III ст.	32.2322		
9	Друга половина III—I ст.	20.2824 12,6—2,9		
10	Друга половина IV—I ст.	19.2907		20.1389 7,3±1,0
11	Середній, %	98.9897 7,2±1,6		

E2-E10. Серед усіх районів особливо помітні за своєю «оригінальністю» E8 і M — відзнаки достовірні у п'яти випадках.

Рядок 8. Достовірних відзнак немає. Можна передбачити наявність нівеліровки питомої ваги гончарної кухонної кераміки в усіх районах міста. Відзначимо, що в той же час відсоток, який нас цікавить, досягає максимуму.

Рядок 10. На цьому рівні також спостерігається нівеліровка середніх окремих районів міста. Виняток становить розкоп E2, де фіксується підвищений відсоток кухонного посуду порівняно із середніми іншими районами. Таке відхилення від норми, виявлене ще на рівні рядка 8, вимагає пошуків пояснення за межами статистичного аналізу середніх, можливо, у функціональній особливості розкопу E2. Відомо, що тут в елліністичний період знаходився один із торгових центрів міста, так званий торговий ряд¹⁵. Тому високий відсоток кухонної гончарної кераміки у шарах E2 пояснюється тим, що вона була одним із видів товару цього центру. Висновок підтверджується і зовнішнім виглядом уламків посуду цього типу, виявлених у заповненні торговельних приміщень: усі фрагменти кераміки не мали слідів кіптяви і вогню, тобто ще не були в ужитку¹⁶.

Як видно з аналізу, відзнаки окремих районів міста за наявністю в їх шарах гончарної кухонної кераміки проявляються ще в період архаїки. Максимум відзнак припадає на класичний час. Відзнаки середніх, як правило, фіксують відзнаку житлових районів від територій, зайнятих під громадські споруди, причому для житлових районів характерний більш високий відсоток кухонного посуду. Серед районів, зайнятих під громадські потреби, також є відзнаки. В числі найбільш «оригінальних» територій міста опинився район гімнасію.

Починаючи з кінця IV ст. до н. е. спостерігається нівелювання відсотка до горизонталі. Цей процент, що охопив і більш пізній період, відбувся за рахунок підтягування величини середніх районів із громадськими спорудами до рівня житлових територій.

Проаналізуємо середні XI підсумкової вертикалі, користуючись для цього всією сумою спостережень. В даному випадку достовірні відзнаки таких пар середніх рядків: 1—8, 1—10, 2—8, 2—10, 4—8, 4—10, 5, 6, 5—8, 5—10, 6—8. Серед вказаних пар суттєва відзнака середніх

VI	VII	VIII	IX	X	XI
Розкоп					середній, %
E3	E8	E2	E9	E10	
7.523					9.1126
10.1324		2.191	1.210		1,9±0,8
3,2±0,8					17.2334
1.71					3,1±0,6
18.1918	14.3124				30.3926
3,0±0,68	0,21±0,09				2,6±0,45
21.1346	11.1559				55.5095
1,7±0,46	0,3±0,1				1,0±0,27
44.4738	12.1013		10.1424	12.3552	133.15490
2,5±0,35	1,0±0,4		2,9±0,6	2,4±0,45	2,2±0,36
13.673	7.383	6.545			58.3923
2,3±0,7	0,8±0,25	2.100			3,0±0,76
17.1426	34.2559	6.1283	6.571		102.9235
2,7±0,8	6,9±1,0	7,1±1,1	6,4±1,7		5,9±1,0
		14.1928			
		9,3±1,0			

рядків 1—8, 5, 6, 6—8. Враховуючи достовірність зростання питомої ваги кухонної кераміки на рівні рядка 6 в шарах районів E3¹, E3, E8 і E2, досить можлива достовірність відзнаки підсумкових середніх рядків 4—6 і 6—10, хоч вона й дещо нижча встановленого рівня. В першому випадку достовірність відзнаки 94,3 %, в другому — 91.

Отримані дані дозволяють зробити слідуєчі зауваження про характер змін питомої ваги гончарної кухонної кераміки у часі. Протягом другої половини VI, V і, можливо, першої половини IV ст. до н. е. відсоток цього посуду в керамічному комплексі міста характеризується відносною стабільністю.

Величина відсотка в середньому не перевищує 10—12% загального числа знахідок кераміки в шарі. Помітне збільшення відсотка спостерігається лише на рівні рядка 6 в шарах V—IV ст. до н. е. Беручи до уваги низький відсоток рядка 5 (шари кінця VI—V ст.), можна вважати, що це збільшення цілком відноситься до IV ст., швидше, до його другої половини. Відзначимо також, що сама величина середнього XI вертикалі для IV ст. повинна бути в даному випадку дещо вищою.

Судячи з окремих і підсумкових середніх рядка 8, зростання питомої ваги гончарної кухонної кераміки продовжувалося і в III ст. до н. е., яка на цей час досягла максимуму. Величина середнього в III ст. не перевищує загалом по місту 28%. З кінця III—I ст. відсоток кухонного посуду в загальному балансі керамічного комплексу стабілізується. Ця стабілізація, як видно з середніх рядків 8, 9, 10, стосується більшості районів міста. Окремі збільшення відсотка на цьому рівні (розкоп I) не вплинули на величину загальної середньої.

Так само проведено зіставлення середніх відсотків ліпної кераміки Ольвії за даними підсумкових табл. 3 і 4. Опускаючи подробиці аналізу¹⁷, назвемо лише значущі відзнаки середніх.

Відзнаки середніх по вертикалях.

Розкоп I (табл. 3, 4, III ст.). Достовірних відзнак середніх немає.

Розкоп M (IV ст.). Достовірних відзнак середніх немає.

Розкоп E3¹ (V ст.). Відзнаки достовірні між середніми рядків 4—10, 5—10, 6—10.

Розкоп E3 (VI ст.). Достовірних відзнак немає.

Таблиця 4. Достовірні інтервали

I Номер рядка	II Період	III	IV	V
		Розкоп		
		I	M	E3'
1	Друга половина VI ст.			
2	Друга половина VI—початок V ст.			5,0—1,4
3	" VI—середина V ст.			
4	Середній, %		3,3—0,1	1,54—0,76
5	Кінець VI—V ст.			1,6—0,4
6	V—IV ст.		4,4—1,8	1,5—0,7
7	Друга половина IV—III ст.	4,8—2,8		
8	Кінець IV—III ст.	7,8—4,4		
9	Друга половина III—I ст.	15,5—9,7		
10	" IV—I ст.	8,2—2,6		9,4—5,2
11	Середній, %	10,4—4,0		

E8 (VII стовпчик). Відзнаки достовірні між середніми рядків 5—10, 6—10, 8—10.

Розкопи E2, E9, E10 (VII—X стп.). Достовірних відзнак середніх немає.

XI підсумковий стовпчик. Достовірні відзнаки середніх слідуєчих рядків: 1—10, 2—5, 2—10, 4—10, 5—8, 6—10, 8—10. Середня рядка 4, виведена за допомогою даних закритих комплексів E3' і E3, не врахована. При введенні до аналізу цієї середньої, крім відзначених вище пар, достовірні відзнаки середніх рядків 2—4 і 4—8.

Відзнаки середніх по рядках у межах хронологічних груп.

Рядок 2. Достовірних відзнак немає.

Рядок 4. Достовірні достовірні між середніми відсотками районів M — E8, E3' — E3, E3 — E8.

Рядок 5. Відзнаки достовірні між середніми районів E3' — E8, E3 — E8.

Рядок 6. Відзнаки достовірні між середніми районів M — E3', M — E8, E3 — E3', E3' — E9, E3' — E10, E3 — E8, E8 — E9, E8 — E10.

Рядок 8. Відзнаки достовірні між И — E3, И — E8.

Рядок 10. Відзнаки достовірні між E3' — E3, E3 — E8¹⁸.

Загальні висновки аналізу даних табл. 3 і 4. Відзнаки у відсотку ліпної кераміки в шарах окремих районів міста встановлюються з архайчного періоду по III ст. до н. е. включно. Для шарів житлових кварталів, як правило, характерний більш високий відсоток ліпного посуду, ніж для районів, зайнятих під громадські потреби. В межах районів останнього типу також виявляються території, що мають значні відзнаки в середніх. Максимум відзнак припадає на класичний період. З початком II ст. відбувається загальна нівеліровка відсотка.

Разом з тим є всі підстави вважати, що питома вага ліпної кераміки в комплексі Ольвії, яка лишається загалом стабільною (не вище 3—4 %) протягом другої половини VI—IV і частини III ст. до н. е., достовірно збільшується лише в другій половині III ст. або навіть наприкінці його. Величина середнього по місту в цей час не перевищувала 5 %. В II—I ст. до н. е. зростання відсотка продовжувалося. Величина середнього не вище 10 %.

На користь віднесення початку збільшення питомої ваги кераміки, зробленої від руки, ще до III ст. до н. е., незважаючи на відсутність достовірних відзнак середніх рядків 6—8, свідчить про наявність значущих відзнак відсотків рядків 4—8 і 5—8. Проте слід відзначити, що в цей час зростання відсотка ліпного посуду не набуло тієї загальності, яку ми бачимо пізніше.

І дійсно, в III ст. (рядок 8) в місті продовжували функціонувати великі об'єкти громадського характеру. Як встановлено нами, в районі такого типу об'єктів в обігу знаходилася мінімальна в порівнянні з

VI	VII	VIII	IX	X	XI
Розкоп					середній, %
E3	E8	E2	E9	E10	
					3,7—0,1 4,4—1,8
4,4—1,6	0,4—0,02				3,5—1,7 1,8—0,6
2,7—0,7 3,2—1,8	0,5—0,1 1,9—0,1		4,2—1,6	3,4—1,4	1,5—0,5 2,9—1,5
3,8—0,8	1,4—0,2				4,5—1,5
4,4—1,0	8,9—4,9	9,9—4,3 8,4—4,2	10,8—2,0		7,8—4,2

житловими кварталами кількість ліпної кераміки. Це зауваження добре ілюструється низьким стабільним відсотком кераміки в районах дикастерію і гімнасію (розкопи E3—E8) протягом другої половини IV—III ст. Порівняно висока питома вага ліпного посуду спостерігається в цей час лише в житлових районах (розкоп I). З іншого боку, відомо, що в II ст. (рядки 9, 10) загинула більшість громадських споруд міста і загальна площа, зайнята під громадські потреби, різко скорочується¹⁹. Разом з їх руйнуванням чітко спостерігається збільшення питомої ваги ліпної кераміки і в шарах цих районів. Величина відсотка при цьому виявляється приблизно рівною середнім житлових кварталів.

Всі вищеназвані факти і міркування були висловлені при зіставленні гончарної кухонної і ліпної кераміки з керамічним комплексом міста. І, нарешті, перейдемо до порівняння одержаних даних між собою. Таке зіставлення доцільніше провести в кількох аспектах.

1. При порівнянні абсолютних величин питомої ваги гончарної і ліпної кераміки в межах одних і тих же розкопів деяка умовність такого зіставлення очевидна, бо при ньому не враховується середня помилка середніх. Проте окремі спостереження досить показові. Так, наприклад, виявляється, що для шарів районів з громадськими спорудами характерний менш концентрований вміст ліпної кераміки відносно кухонної гончарної, ніж у житлових районах. Починаючи з III ст. і пізніше в багатьох районах міста, і насамперед в районах з громадськими спорудами, спостерігається поступове зростання питомої ваги ліпного посуду відносно кухонного.

2. Порівняємо достовірні відзнаки середніх гончарної кухонної і ліпної кераміки за хронологічними групами. Через те що в усіх випадках відзнаки такого типу вже було виявлено і аналіз цих відзнак відносно кожної з груп проведено, лишається тільки зіставити результати спостережень. При цьому виявляється як певна подібність висновків, так і їх суттєве розходження. Так, якщо відзнаки окремих районів міста за вміщенням в їх шарах кухонної і ліпної кераміки виникають одночасно ще в архаїчний період і досягають максимуму в класичний, фіксує, як правило, функціональні відзнаки територій, то нівелювання середніх гончарного кухонного посуду починається значно раніше, ще в IV ст., і не пов'язується з радикальними змінами у функціях окремих районів, тоді як нівелювання відсотків ліпної кераміки, що почалося лише в II ст., діагностує загибель споруд громадського характеру. В цьому зв'язку слід відзначити, що ступінь концентрації в шарах посуду без використання гончарного круга взагалі більш показова при визначенні функціональної приналежності окремих районів, ніж кухонної.

3. Розходження динаміки середніх відсотків гончарної кухонної і ліпної кераміки особливо виявляється при їх зіставленні у часі, яке

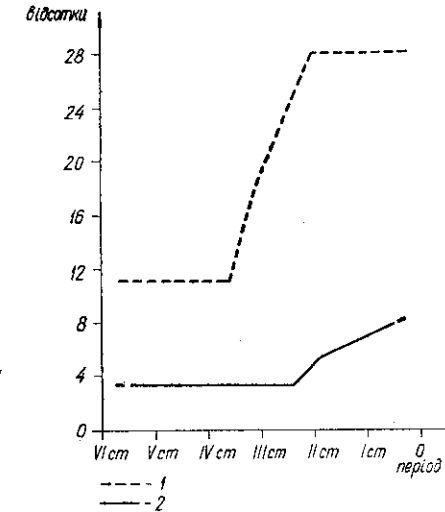
найзручніше провести графічно, використовуючи для побудови графіка вже проведений аналіз статистичної достовірності відзнак середніх.

Динаміка питомої ваги обох груп кераміки (див. графік) відбиває генеральну, узагальнену, статистично достовірну спрямованість змін відсотків. Складається враження, що ці зміни не пов'язані між собою: забагато відмін. Для підтвердження зауваження обчислимо коефіцієнт кореляції середніх XI стовпчика табл. 1 і 3²⁰. Він дорівнює 0,02. Гра-

ничне значення величини коефіцієнта кореляції при заданому рівні значущості повинно бути не менше 0,75²¹. Отже, зміни питомої ваги груп кераміки, що вивчаються, в часі не корелюють.

Таким чином, зіставлені результати спостережень дали можливість вбачати значну самостійність, незв'язаність змін динаміки середніх груп матеріалу. Отже, гончарна кухонна і ліпна кераміка в умовах побутування її в межах керамічного комплексу Ольвії другої половини VI—I ст. до н. е. не являля собою органічно єдиної функціональної групи. Припущення, за яким ліпний посуд — явище значною мірою зовнішнє відносно групи кухонної кераміки і, як наслідок, відносно всього керамічного комплексу Ольвії, — виправдано.

На закінчення коротко зупинимось на причинах, що, на нашу думку, могли вплинути на величину питомої ваги груп кухонного посуду

Графік зміни середніх відсотків гончарної кухонної і ліпної кераміки Ольвії другої половини VI—I ст. до н. е.: кружальна кухонна (1) і ліпна (2) кераміка.

в керамічному комплексі міста. З чим можна пов'язати відносну стабільність відсотка кухонної кераміки періоду другої половини VI—першої половини IV ст.? Мабуть у цьому факті можна вбачати непряме відбиття відносної стабільності цілого ряду факторів більш складного порядку, серед яких насамперед слід назвати форму господарювання і соціально-економічну структуру населення Ольвії цього часу.

Залежність величини питомої ваги кухонного посуду від факторів такого роду виявляється досить повно в елліністичний період. Звертаючись до археологічних даних і свідчень писемних джерел, ми бачимо, що початок збільшення відсотка цієї кераміки співпадає з часом глибокої соціальної, військової і політичної кризи другої половини IV ст., що викликала серйозні зміни у соціально-економічній структурі міста²². Відносне покращення матеріального становища незаможних шарів, збільшення вільного населення міста за рахунок звільнених рабів, що спостерігається наприкінці третьої чверті IV ст., широкий розмах будівництва, що йде за цим²³, не могли не сприяти появі гострої потреби у різноманітних предметах першої необхідності, і насамперед в побутовій кераміці. Завдяки виробничим можливостям, місто в цей час спромоглося швидко налагодити розширене виробництво і продаж на внутрішній ринок необхідної кількості столового і головне різного за призначенням побутового посуду²⁴. Звичайно, значним компонентом цього випуску була кухонна кераміка²⁵.

Одним з другорядних, але досить можливих факторів, що впливали на величину питомої ваги кухонної кераміки, в елліністичний період, слід вважати звичай жертвовного пригостання в Ольвії за рахунок держави, в якому брала участь досить значна кількість мешканців²⁶. Для проведення таких заходів поряд з різноманітним посудом необхідна

велика кількість звичайної кухонної кераміки. Не випадково рядки 6 і 8 (табл. 1) демонструють нам особливо помітне збільшення відсотка цієї групи саме в районах громадського харчування — ЕЗ¹, ЕЗ, Е8.

Відомо, що з другої половини III ст. до н. е. загальне економічне і військово-політичне становище полісу різко погіршилося²⁷. Починається поступовий вплив жителів міста, що посилюється у II ст., одночасно слабшають і виробничі можливості Ольвії, що, безперечно, відбилося на виробництві керамічної продукції, загальний обсяг якої в цей час знижується. Складні процеси, що, очевидно, принципово не відбилися на соціально-економічній структурі, мало вплинули і на величину питомої ваги кухонної кераміки у виробництві посуду. Значні зміни в цьому розумінні, що відбулися у другій половині IV — першій половині III ст., виявилися міцно зафіксованими у часі.

Щодо пояснення динаміки питомої ваги групи ліпного посуду, то, очевидно, в даному випадку більш ймовірним буде виходити з припущення її генетичної відзнаки від керамічного комплексу еллінської частини населення міста. Досить вірогідно у цьому зв'язку, що відносна стабільність відсотка групи в загальному балансі керамічних знахідок із шару протягом довгого часу — друга половина VI — перша половина III ст. до н. е., — відбиває, звичайно дуже приблизно, певну стабільність співвідношення числа жителів еллінського і тубільного походження в Ольвії, яку поліс міг підтримувати зовсім несвідомо. Знаменно, що саме з другої половини III ст. — часу значного погіршення загального становища в Ольвії, з одного боку, і активізації варварських племен в степах Північно-Західного Причорномор'я — з другого, ця стабільність помітно порушується. І, очевидно, збільшення питомої ваги ліпної кераміки в комплексі, що спостерігається в цей період, стало наслідком зростання туземного елемента у складі міського населення.

Привертає увагу також і надзвичайно низький відсоток ліпного посуду протягом усього цього періоду в житті Ольвії, особливо в архаїчний і класичний час. Остання обставина особливо проявляється при порівнянні даних з попередніми оцінками відсотка ліпної кераміки в комплексах античних поселень округи Ольвії²⁸. Контраст виявляється настільки різкий, що ставить Ольвію у виключне становище, підкреслюючи первісно специфічний, безсумнівно, міський характер її керамічного комплексу, на який зовнішній (варварський) вплив навіть наприкінці елліністичного періоду був відносно слабкий.

К. К. МАРЧЕНКО

Кухонная керамика Ольвии второй половины VI—I в. до н. э.

Резюме

В статье устанавливается объем группы кухонной посуды Ольвии в керамическом комплексе второй половины VI—I в. до н. э. и называются причины, действовавшие на его динамику.

Используя некоторые наиболее общие приемы математической статистики, автор сопоставляет во времени удельные веса гончарной кухонной и лепной керамики (близких в функциональном отношении) города по восьми раскопам (районам). Анализ исходных данных позволяет сделать вывод об отсутствии внутренней причинной зависимости весов названных категорий материала. На этом основании к группе кухонной посуды эллинской части населения Ольвии отнесена только гончарная кухонная керамика, наличие же в керамическом комплексе города лепной посуды (во всяком случае, ее основной части) объясняется внедрением в состав его населения местных (туземных) жителей Северного Причерноморья.

¹ Кнштович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И. — В кн.: Ольвия. Киев, 1949, т. 1, с. 136—144, табл. XXIX—XXXII.

² Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии. — МИА, 1956, № 50, с. 160.

³ *Лацин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. — Киев, 1966, с. 168.

⁴ *Книпович Т. Н.* Вказ. праця, с. 136.

⁵ Виключення з підрахунків уламків тари викликане, по-перше, надзвичайно великою питомою вагою цієї групи в керамічному комплексі міста, що не виправдано збільшує загальний обсяг розрахунків, і, по-друге, вузькою спеціалізацією амфор, які при будь-яких припущеннях відмінні в функціональному відношенні порівняно з більшістю гончарного кухонного і ліпного посуду.

⁶ *Марченко К. К.* Концентрация лепной керамики в Ольвии второй половины VI—I вв. до н. э. — СА, 1972, № 4, с. 60—61.

⁷ *ШигOLEV В. М.* Математическая обработка наблюдений. — М., 1969, с. 227.

⁸ *Абезгауз Г. Г., Тронь А. П., Копенкин Ю. Н., Коровина И. А.* Справочник по вероятностным расчетам. — М., 1970, с. 312.

⁹ *Рокицкий П. Ф.* Основы вариационной статистики для биологов. Минск, 1961, с. 27, 43.

¹⁰ *Вознесенский В. Л.* Первичная обработка экспериментальных данных. — Л., 1969, с. 58.

¹¹ *ШигOLEV В. М.* Вказ. праця, с. 215.

¹² Див. плани Ольвії: *Карасев А. Н.* Монументальные памятники Ольвийского теменоса. — В кн.: Ольвия. М.; Л., 1964, с. 29; *Славин Л. М.* Здесь был город Ольвия. — Киев, 1961, с. 18.

¹³ I ст. до н. е. в керамічних комплексах Ольвії не виділяється. Наявність у списках кераміки цього часу умовна.

¹⁴ Невелика питома вага кераміки кінця III—I ст. до н. е. в списках рядка 10 пояснюється тим, що на території міста, зайнятій зараз розкопом ЕЗ, протягом довгого часу відбувалась ерозія верхніх напластунів ґрунту. Тому найбізніші частини культурного шару елліністичного часу дуже пошкоджені (див.: *Карасев А. Н.* Вказ. праця, с. 28—29).

¹⁵ *Леви Е. И.* Ольвийская агора. — МИА, 1956, № 50, с. 53.

¹⁶ Там же, с. 64, 72.

¹⁷ Детальніше див.: *Марченко К. К.* Вказ. праця, с. 59.

¹⁸ Достовірність відзнак рядка 10 в процесі аналізу була піддана сумнівам: величина відсотка ліпної кераміки на ЕЗ виявилася заниженою через майже повну відсутність у списках групи матеріалів II—I ст. до н. е.

¹⁹ *Леви Е. И.* Ольвийская агора, с. 113; *Леви Е. И.* Итоги раскопок Ольвийского теменоса и агоры (1951—1960). — В кн.: Ольвия. М.; Л., 1964; *Карасев А. Н.* Указ. соч., с. 46; *Славин Л. М.* Основные итоги исследований Ольвии за последние годы. — В кн.: Докл. VI науч. конф. Ин-та археологии. Киев, 1958, с. 130.

²⁰ *Вознесенский В. Л.* Вказ. праця, с. 69.

²¹ Там же, с. 71.

²² *Леви Е. И.* Ольвийская агора, с. 112—113.

²³ *Славин Л. М.* Ольвия как город в VI—I вв. до н. э. — СА, 1958, 28, с. 255.

²⁴ *Книпович Т. Н.* Вказ. праця, с. 167.

²⁵ Там же.

²⁶ *Леви Е. И.* Две ольвийские надписи с упоминанием храма Аполлона. — КСИА, 1963, № 95, с. 7; *Леви Е. И.* Материалы Ольвийского теменоса. — В кн.: Ольвия. М.; Л., 1964, с. 153—154.

²⁷ *Леви Е. И.* Ольвийская агора, с. 115—116.

²⁸ *Штительман Ф. М.* Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук (рукопись). — Киев, 1951, с. 92; *Капошина С. И.* Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья. — МИА, 1956, № 50, с. 243; *Доманский Я. В.* Из истории населения Нижнего Побужья в VII—IV вв. до н. э. — АСГЭ, 1961, вып. 2, с. 33; *Русяева А. С.* Поселения Петухівка I біля Ольвії. — Археологія, 1967, вип. 21, с. 210; *Синіцин М. С.* Поселення в с. Варварівка за розкопками 1938 р. — Праці ОДУ, т. 149. Серія історичних наук, 1958, вип. 7, с. 130.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Черняхівська кераміка Подніпров'я

Серед черняхівської кераміки миски — друга по кількості категорія після горщиків і горщикоподібного посуду. Вони належать до провідних форм столового посуду і різноманітні за формою і орнаментом. Трапляється багато посудин, виготовлених на крузі і вкритих лощінням. Розміри різні — від мініатюрних посудин до великих мисок-ваз. Миски поділяються на групи, з яких перші три — найпоширеніші: миски закритого типу з чітко вираженою біконічністю тулуба; миски за-